

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՅԻՆԵՐԸ 1877-1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ղրիմի պատերազմում կրած անհաջողությունից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը դարձավ միջազգային ասպարեզում խաթարված իր հեղինակության վերականգնումը: Ուրեմն և պատահական չէ, որ արդեն երկու տասնամյակ անց նա պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում:

Կովկասյան ճակատում ռուսների խնդիրն էր հնարավորինս թափով մխրճվել Արևմտյան Հայաստանի խորքերը: Ռազմաճակատի կենտրոնում՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ, տեղակայված էին գեներալ-համարգ Ս. Լոռիս-Մելիքովի հիմնական ուժերը: Զախ թևում՝ Իզդիր-Բայազետ ուղղությամբ, գործում էր Երևանյան ջոկատը՝ գեներալ Ա. Տեր-Ղուկասովի գլխավորությամբ, իսկ աջում՝ Ախալցխա-Արդահան ուղղությամբ, Ախալցխայան ջոկատը գեներալ Դևելի գլխավորությամբ¹:

Արդեն ատաջին իսկ բախումների արդյունքում ապրիլի 18-ին Երևանյան ջոկատը գրավեց Բայազետը, ապա Դիաղինը, Ալաշկերտը, իսկ հունիսի 9-ին պարտության մատնեց թուրքերին Դիարի բարձունքներում²: Այս ընթացքում գեներալ Դևելի Ախալցխայան ջոկատը մայիսի 5-ին գրավեց Արդահանը: Կենտրոնում նախնական անհաջողություններից հետո, հոկտեմբերի 15-ին ռուսական զորքերը գեներալ Շերեմետևի գլխավորությամբ հաղթեցին թուրքերին Արջո-Առիճ (Ալաջա) լեռան ստորոտում, նոյեմբերի 6-ի լուսադեմին գեներալ Լազարևի գլխավորությամբ գրավեցին Կարսը, իսկ 1878թ. փետրվարի 8-ին՝ Էրզրումը³: Ռուսական զորքերի այս և Բալկանյան ճակատում տարած հաղթանակներն ստիպեցին սուլթանին 1878թ. հունվարի վերջին հաշտություն խնդրել:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմը երկու պետությունների միջև XIXդ. ընթացքում թվով չորրորդն էր: Չորս անգամ Ռուսաստանը պատերազմել էր Թուրքիայի դեմ, չորս անգամ վերջինիս Ասիական հատվածը վերածել ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, սակայն չորս անգամ էլ ճակատը համարվել էր երկրորդական ուշադրություն շեղելու համար:

Պատմագիտական գրականության մեջ թյուր կարծիք է ձևավորվել, թե Կովկասյան ճակատում կատարված իրադարձությունները պատերազմների ելքի

¹ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս *Русско-турецкая война 1877-1878гг. на Кавказе и в Малой Азии, составил генерал-майор В.Коллонтайкин, ч.1, СПб., 1906; Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., соч.Генерального Штаба генерал-майора С.Кишмишева, СПб., 1884.*

² *Герои и деятели русско-турецкой войны 1877-1878гг., СПб., 1878, С.100-102.*

³ *Маслов А., Год войны в Малой Азии, 1877-1878, СПб., 1879, С.24-33, 57-69.*

վրա էական ազդեցություն չէին ունենում, հետևաբար դրանց լուսաբանումն ուսուցողական բնույթ չէր կրում: Կարելի է մտածել, թե այս ռազմաճակատում մարտընչողը ռուսական բանակը չէր, կամ թե՝ Կովկասում կռվելն ուրախ զբոսանքի նման մի բան էր:

Մինչդեռ իրականությունն այլ է: Արդեն Արևելյան պատերազմի տարիներին (1853-1856 թթ.) գիտակցելով, որ եվրոպական տարածքների կորուստն ընդամենը ժամանակի հարց է, Թուրքիան հեարավոր բոլոր միջոցներով փորձեց բարձրացնել իր ասիական տիրույթների պաշտպանունակությունը: Այսինքն, եթե Բալկանյան ճակատում կռվելը թուրքերի համար ավելի շատ պատվի հարց էր, ապա Կովկասում՝ գոյության խնդիր: Ավելին, յուրաքանչյուր նոր ընդհարում Կովկասում սպառնում էր վերածվել մահմեդական աշխարհի հետ կրոնական պատերազմի (Չեչենիա, Դադստան): Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Կովկասյան ճակատը երկու պետությունների համար էլ ուներ առաջնային նշանակություն: Վերջապես, թերագնահատելով այս ռազմաճակատի նշանակությունը, ռուսական պատմագրությունը առաջին հերթին նսեմացնում է Կովկասյան կորպուսի, ապա նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների և մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի ունեցած մեծ ներդրումը ռուսական բանակների տարած հաղթանակների գործում:

Ինչպես նախորդ պատերազմում, այս անգամ նս Ալեքսանդրապոլի գավառն իր ուսերին վերցրեց ռազմական հոգսերի մի զգալի մասը: Ալեքսանդրապոլցիները գործուն աջակցություն ցուցաբերեցին ռուսական զորքերին՝ զինվորագրվելով ու պարեն մատակարարելով, հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելով ու հանգանակություններ կատարելով:

Ռուս-թուրքական հարաբերություններում ի հայտ եկած լարվածության առաջին նշաններն այստեղ երևացին 1872թ., երբ թուրքական կողմը փակեց սահմանը՝ արգելելով ալեքսանդրապոլցի վաճառականներին Կարսից հացահատիկ ներկրել: 1873թ. սեպտեմբերին ռուսական Գլխավոր շտաբի կողմից Ալեքսանդրապոլում անցկացված լայնածավալ զորավարություններն ստիպեցին թուրքերին կարճ ժամանակով սահմանը վերաբացել, սակայն 1874թ. մայիսի 29-ին այն վերջնականորեն փակվեց⁴:

1876թ. կեսերից սկսած ռուսական իշխանություններն սկսեցին նախապատրաստվել պատերազմի: Նախ ավարտին հասցվեցին Ալեքսանդրապոլի բերդի ամրացման աշխատանքները, ապա կրկնապատկվեց կայազորը⁵: 1876թ. դեկտեմբերի դրությամբ այստեղ տեղակայվեցին Կովկասյան հրետանային շարժապահեստը (պարկը), 39-րդ դիվիզիան, 42-րդ դիվիզիոնական թոչոդ հրետանային շարժապահեստը, Կովկասյան բանակի առաջնային հրետանային պաշարը⁶, Նո-

⁴ Մեդրի Հայաստանի, 1874, N 24, 22 հունիսի, էջ 3:

⁵ Отчет о военно-инженерной деятельности в Восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. 2, Тифлис, 1878, С. 66.

⁶ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, с планами, составлен в Военно-историческом отделе Штаба Кавказского военного округа под редакцией генерал-лейтенанта Черняевского, т. 1, СПб., 1904, С. 32-34.

րին Կայսերական մեծության Երևանյան լեյբ-գվարդիական 13-րդ գունդը⁷ և այլ զորամիավորումներ: Այդուհանդերձ, մինչև տարեվերջ իշխանություններին հաջողվեց Քոթայիսից Երևան սահմանի երկայնքով կենտրոնացնել միայն 30000 մարդ⁸: Սահմանի վրա մարդկային ուժի պակասը լրացնելու համար իշխանությունները, անցած պատերազմի օրինակով, ձեռնամուխ եղան տեղական բնակչությունից կամավորական ջոկատներ և միլիցիա ստեղծելու գործին: Համաձայն 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին նյութերի ժողովածուի՝ «1876թ. նոյեմբերի 1-ից հետո՝ տասը ամիսների ընթացքում, կազմվեցին 200 հեծյալ և 85 հետևակային հարյուրյակներ՝ 39200 կամավորականներով»⁹: Հետագայում այս թիվը, անցնելով 42000-ն այնքան մեծ մասշտաբներ ընդունեց, որ իշխանությունները ստիպված եղան դադարեցնել կամավորականների հավաքագրումը¹⁰:

Առաջիկայում Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու լուրը հասկապես ուրախությամբ ընդունվեց Ալեքսանդրապոլում: Փոխարքային հասցեագրված իրենց դիմումի մեջ ալեքսանդրապոլցիները հայտնում էին, թե իրենք բոլորը եկել են այն երկրից, որտեղ դաժանորեն հալածվում է քրիստոնեությունը. «Մեր պապերն ու հայրերն իրենց մաշկի վրա են զգացել թուրքական լուծը, մինչդեռ մենք՝ նրանց որդիներն ու թոռները, հանգիստ ու ապահով ապրում ենք Ռուսական տիրապետության ներքո: Այժմ մենք բոլորս պատրաստ ենք միահամուռ ոտքի կանգնել ու փրկել մեր ազգակից եղբայրներին»¹¹:

Երևանի նահանգի տարածքում կազմավորված կամավորական ջոկատների մեծ մասը հավաքագրվեց հենց Ալեքսանդրապոլի գավառում: Մինչև 1877թ. փետրվարի 1-ը ստեղծվեցին «Ալեքսանդրապոլյան» ու «Քրդական» հեծյալ «խեզույար» (ոչ կանոնավոր) գնդերը¹² և «Ալեքսանդրապոլյան հայկական հետևակային դրոժինան»¹³: Դրանցից առաջինը կազմված էր բացառապես հայերից: 1877թ. ապրիլի 12-ի դրությամբ գունդն ուներ 2 հեծյալ հարյուրյակ՝ 10 սպայով և 237 զինվորներով¹⁴: Մեկ ամիս անց հարյուրյակների թիվը հասավ 4-ի, իսկ կամավորականներինը՝ 400-ի¹⁵:

⁷ Գնդի հիմնական մասը ձևեռն անցկացրեց քաղաքային բնակչության կողմից անվարձաձաձա տույց հատկացված բնակարաններում: Եվս երեք զումարտակներ տեղավորվեցին Բյուխարի, Թափաղդակ, Դուրջյանի և Փոքր Ղարաբաղի գյուղերում (Տե՛ս Описание боевой жизни в менушью войну 1877-1878 годов 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его Императорского Величества полка, составил майор Д. Шабанов, Тифлис, 1881, С. 166-167.)

⁸ Պատերազմի նախօրեին Կովկասյան 70000 կորպուսից կանոնավոր զորքեր էին միայն 47000-ը (Տե՛ս Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, ... С. 40, 89.):

⁹ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, вып. I, СПб., 1903, С. 2.

¹⁰ Мезрелидзе Ш., Закавказье в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Тбилиси, 1972, С. 120; Լալյնի, Грузия в русско-турецкой войне, Батуми, 1955, С. 47.

¹¹ Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, 4 января, N 1, С. 2.

¹² Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг., ... С. 70.

¹³ Русско-турецкая война 1877-1878гг., ... С. 147.

¹⁴ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг., ... С. 174.

¹⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., ... С. 460.

Գավառի տարածքում հավաքագրված երկրորդ հեծյալ գորաջուկատն ուներ երկու հարյուրյակ՝ կազմված բացառապես մահմեդականներից: Պայմանականորեն այն կոչվեց քրդական, թեև հավաքագրվել էր Շորագյալի և Փամբակի տեղամասերի քուրդ, թաթար, պարսիկ և եզդի ազգաբնակչությունից: Գունդը «Ալեքսանդրապոլյան հայկական հետևակային դրուժինայի» հետ միասին, պատերազմի ամբողջ ընթացքում գործեց Երևանյան ջոկատի կազմում¹⁶: Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ գյուղերը քրդական հարձակումներից պաշտպանելու համար հուլիսի 2-ից 8-ն ընկած ժամանակահատվածում հետևակային հարյուրյակներ ստեղծվեցին Ջելաբկեչուտ (Ջրածոր), Շիշթափա (Մեպասար), Ղազարապատ (Բասհակյան), Ղեղաչ և Բայանդուր գյուղերում¹⁷: Միլիցիայի ես երկու հարյուրյակներ օգոստոսին կազմակերպվեցին Սոգութլի (Մառնադբյուր) ու Տավշանդշլաղ (Շիրակավան) գյուղերում¹⁸:

Ցավոք, ո՛չ պատերազմի ընթացքում գավառի տարածքում հավաքագրված կամավորական ջոկատների, և ո՛չ էլ դրանցում ընդգրկվածների ստույգ թիվը մեզ պարզել չհաջողվեց: Փաստ է միայն այն, որ երբ 1877թ. հոկտեմբերին «եղանակային վատ պայմաններին անպատրաստ» լինելու պատճառաբանությամբ ռազմաճակատում ամեկա բոլոր ոչ կանոնավոր զնդերն ու միլիցիայի ջոկատները կազմացվեցին¹⁹, ամբողջ կազմով պահպանվեցին ու մինչև պատերազմի վերջին օրը կռվեցին միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրվածները²⁰:

Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու մասին հեռագիրն Ալեքսանդրապոլ հասավ 1877թ. ապրիլի 11-ի կեսօրին: Հաջորդ առավոտյան լուսական հիմնական ուժերը՝ երկու շարասյուներով, անցան Ախուրյանը: Առաջին շարասյունը, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ջելաբկեչուտ և Շիշթափա գյուղերի մոտ հասնելով սահմանը, բանակ դրեց Կարսի փաշայության Վարդանլի գյուղի մոտ: Երկրորդ շարասյունը, այդ թվում նաև Ալեքսանդրապոլյան հեծյալ «խեզույար» գունդը, Ղազարապատ, Ղեղաչ, Տավշանդշլաղ և Բայանդուր գյուղերի մոտ անցնելով Ախուրյանը, բանակեց Կարսաչայի ափին՝ Փիրվալի գյուղի մոտ²¹: Ի դեպ, գետանցի ժամանակ տեղի ունեցավ չնախատեսված իրադարձություն: Ըստ գեներալ Քիշմիշի՝ «հազարավոր ալեքսանդրապոլցիներ խմբվել էին Ախուրյանի ափին՝

¹⁶ Русско-турецкая война 1877-1878гг.,..., стр. 147; Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., С.5.

¹⁷ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878гг.,..., С.17.

¹⁸ Բաղայան Խ., Հայաստանը 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում, Եր., 1959, էջ 75:

¹⁹ Աշխարհագրորդ ցրելու համար կար մեկ պատճառ ես: Իրենց լեռնային գյուղերը վերադարձած մահմեդականները, Հյուսիսային Կովկասով մեկ տարածելով թուրքերի կրած պարտության մասին լուրը, հետ կպահեին երկրամասը կենտրոնախույս ձգտումներից (Տե՛ս, Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., С.389):

²⁰ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ցուցաբերած քաջության համար Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «խեզույար» գնդին Ալեքսանդր Գ կայսեր հատուկ կարգադրությամբ շնորհվել է դրոշակ: Այն Երևանի նահանգապետի կողմից գնդի կամավորներին է հանձնվել 1883թ. ապրիլի վերջին (Տե՛ս, Ներսիսյան Ա., Հայաստանի մասնակցությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Եր., 1958, էջ 122):

²¹ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., С.94, 101.

բանակի գետանցումը դիտելու: Սահմանի մյուս կողմում, նկատելով թուրքական փոքրիկ «Բաշ-Կորդոն» պահակակետը, նրանցից առավել համարձակները լողալով անցան գետն ու քանդեցին այն: Հաշված թույլների ընթացքում, գրում է ռուսական բանակի հայազգի զեներալը, -պահակակետի երկհարկանի շենքից կանգուն մնացին միայն պատերը, մինչդեռ այն կարելի էր օգտագործել նաև մեր կարիքների համար»²²:

Ալեքսանդրապոլցիներն իրենց մարտական մկրտությունն ստացան ապրիլի 17-ին: Մայր Ենիկոլապոլի գլխավորությամբ հեծյալ «իռեգուլյար» գնդի երեք հարյուրյակները Խարման Աղա, Տիկմա և Սոգյուրի գյուղերի մոտ պարսոթյան մասնեցին Կարսի կայազորի համար պարեն հայթայթող թուրքական ջոկատների²³: Հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ մայիսի 4-ին Միցրա գյուղի մոտ: Գնդի երկու հարյուրյակ, շրջանցելով գյուղը, փորձեց թիկունքից հարձակվել Ղաբաղաղի ամրությունների վրա, սակայն հայտնվեց թուրքական հրետանու կրակի տակ, ապա ենթարկվելով 1000 հոգանոց հեծյալ զորաջոկատի հարձակմանը՝ երեք վիրավորներով նահանջեց դեպի Խալիֆ-օղլի: Օրվա երկրորդ կեսին դադարեցան 6 հարյուրյակների հետ հակահարձակման անցած ալեքսանդրապոլցիները ստիպեցին թշնամուն նահանջել²⁴: Երկու շաբաթ անց գնդի երրորդ և չորրորդ հարյուրյակները մասնակցեցին Բենգլի-Ահմեդի (1877թ. մայիսի 18) ճակատամարտին²⁵, այնուհետև մինչև հունիսի 28-ը ապահովեցին Միցրա-Մելիքքյոյ գծի անվտանգությունը²⁶:

Այս ընթացքում ռազմաճակատի աջ թևում հեծյալ «իռեգուլյար» գնդի երկրորդ հարյուրյակը՝ 126 մարդ, մայիսի 5-ին մասնակցեց Արդահանի գրոհին՝ տալով 1 վիրավոր²⁷, որից հետո իր ուժերով Ալեքսանդրապոլ տեղափոխեց գերելարված ողջ հրետանին²⁸:

Ալեքսանդրապոլցիները հատկապես աչքի ընկան ռուսական զորքերի դեպի Կարս կատարած երկրորդ արշավանքի ժամանակ: Երբ սեպտեմբերի 20-ին զեներալ Լազարևի զորքերը Ղզըթափայի մոտ գրոհեցին թուրքերի դիրքերը, «իռեգուլյար» գնդի առաջին և երկրորդ հարյուրյակները մայր Սկոսարեսկու գլխավորությամբ ստիպեցին թուրքական 4 գումարտակների խուճապահար փախչել²⁹:

Ալաջայի հայտնի ճակատամարտին (1877թ. հոկտեմբերի 15) մասնակցեց «իռեգուլյար» գնդի 4 հարյուրյակ՝ 424 մարդ³⁰: Գունդն ամբողջ կազմով՝ 4 հարյուր-

²² Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., С.8, 122.

²³ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., С.114-116.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 215-216:

²⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., С.124.

²⁶ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., С.252.

²⁷ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., приложение N13, С.233.

²⁸ Նույն տեղում, հավելված N 22, էջ 245:

²⁹ Война в Малой Азии в 1877 году, очерки очевидца Г.К.Градовского, СПб., 1878, С.11-12.

³⁰ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., С.327.

յակ՝ 492 մարդ, գեներալ-մայոր Շերեմետևի հեծելազորի կազմում մասնակցեց նաև Կարսի գիշերային գրոհին³¹:

Ռուսական բանակի և միլիցիայի շարքերում կոլեկուց գատ՝ հարյուրավոր ալեքսանդրապոլցիներ ծառայում էին իբրև ուղեկցողներ, սուրհանդակներ, բանագնացներ կամ հետախույզներ³²: Այսպես, օրինակ՝ պատերազմի երրորդ օրը, Կարսում գտնվող ռուս դիվանագետներից լուրեր չստանալով, Ս. Լոռիս-Մելիքովը որպես բանագնաց այնտեղ է ուղարկում ալեքսանդրապոլցի Պետրոս Ձիթողյանի որդուն՝ Ավետիսին³³: Վերջինս հաջողությամբ կատարում է հանձնարարությունը և վերադառնում կարևոր տեղեկություններով:

Պատերազմի առաջին օրվանից ռուսական զորքերին ցուցաբերած օգնությամբ աչքի է ընկնում նաև Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «խեզուլյար» գնդի շտաբ-կապիտան Դանիել Հարությունյանը: Նրան էր հանձնարարվել հետախուզության պատասխանատու գործը: Հրամանատարությունն այնքան է վստահել նրա միջոցով ստացված տեղեկություններին, որ գեկուցագիր կազմելիս վերջում միշտ շեշտել է. «...տեղեկությունները վստահելի են, որովհետև ստացվել են Հարությունյանի միջոցով»³⁴: Փոխարքային ուղարկված մի գեկուցագրում Ս. Լոռիս-Մելիքովը Հարությունյանի մասին գրել է. «Դեռևս ապրիլի 17-ին հետևակի և հեծելազորի միջև կապ պաշտպանելու և թշնամուն հսկելու համար Խալիլ-օղլի գյուղից ուղարկվել է շտաբ-կապիտան Հարությունյանը, որից ես և գեներալ-մայոր իշխան Ճավ-ճավաձեն ստանում ենք Կարսից դուրս եկել հակառակորդի տեղադրման և շարժումների մասին տեղեկություններ»³⁵: Ի դեպ, շնորհիվ Հարությունյանի ռուսական զորքերն առանց դիմադրության հանդիպելու 1877թ. ապրիլի 24-ին գրավեցին Կադզվանը: Քաղաքի հայ ազգաբնակչության շրջանում նրա ծավալած գործունեության արդյունքում կադզվանցիները ոչ միայն «աղ ու հացով» դիմավորեցին ռուսներին, այլև նրանց հանձնեցին քաղաքի գեների և վառողի պահեստները³⁶: Հարությունյանի խմբի հետախույզներից 1877թ. մայիս-հունիս ամիսներին Բենգլի-Ահմեդում ծավալած իր գործունեությամբ հայտնի էր նաև ալեքսանդրապոլցի հայ քահանա Հարությունը³⁷:

Պատերազմի ընթացքում ալեքսանդրապոլցիները ռուսական զորքերին օգնեցին նաև շինարարական աշխատանքներով ու տնտեսական միջոցներով: Օրինակ, երբ Ախուրյանն անցնելու համար Ալեքսանդրապոլի մոտ կամուրջ կառուցելու անհրաժեշտություն առաջացավ, ռուս սակրավորների հետ միասին այն

³¹ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., С. 460:

³² Մանրամասն տե՛ս, Կրեբեյան Բ., Участие армян в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Ер., 2004, С. 26.

³³ Ի դեպ՝ վերջինիս Ալեքսանդրապոլի բնակարանը պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսական զորքերի համար ծառայեց որպես ժամանակավոր հոսպիտալ (Տե՛ս, Кавказский пу-тевой дневник кн. В. Меццеского, СПб., 1878, С. 167.)

³⁴ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., С. 122.

³⁵ Ներսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 53:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁷ Կրեբեյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 37:

կառուցեցին և փորձարկեցին տեղացի ատաղձագործները³⁸: Երկրորդ կամուրջը՝ Բայանդուր գյուղի մոտ, կառուցվեց Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի պատգամավոր և առաջին կարգի վաճառական Աբրահամ Ունջյանի հովանավորությամբ³⁹:

1876-1877թթ. ձմռան ընթացքում չորահացի պատրաստման համար, բացի քաղաքի 31 փոերից, բնակչության ամենագործուն մասնակցությամբ կառուցվեցին 32 մշտական և 50 դաշտային վառարաններ (Մինչև պատերազմի ավարտը Ալեքսանդրապոլի ռազմական ճամբարում գործում էին ժամանակավոր 83 խոհանոց, 7 փուռ և 89 վառարան)⁴⁰: Սրանց անխափան աշխատանքն ապահովելու համար 1877թ. հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում գավառի ազգաբնակչությունը միայն Ալեքսանդրապոլի բերդում պահեստավորեց 1000 սաժեն վառելափայտ: Եւս 59 սաժեն վառելափայտ և 132 խոր. մետր անտառանյութ ուղարկվեց ռազմաճակատ⁴¹: Ռազմաճակատ ուղարկվեցին նաև 500 սոմար ցորեն, 9000 սոմար գարի⁴², ինչպես նաև 2500 արծաթ ռուբլի արժողությամբ չորս ձիաբեռնասայլ (ֆուրգուն) և լծկան անասուններ⁴³:

Պատերազմի ընթացքում ալեքսանդրապոլցիները բանակին հատկապես շատ օգնեցին անասնակերով: Կովկասյան ճակատի հրամանատարությունը 1877թ. օգոստոսի 17-ին դիմեց Երևանի նահանգապետին՝ խնդրելով Կովկասյան բանակի Ալեքսանդրապոլում տեղակայված ստորաբաժանումների համար նախապատրաստել 243000, իսկ Իզդիրում տեղակայվածների համար՝ 104600 փութ խոտ: Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչությունն անմիջապես արձագանքեց հրամանատարության դիմումին՝ բանակի համար հավաքելով 320000 փութ խոտ, 640000 փութ դարման և 24000 փութ գարի⁴⁴:

Գործող բանակի մատակարարումն այս և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով հիմնականում կատարվեց ալեքսանդրապոլցի փորձառու վաճառականներ Պիտոնի, Կորգանովի, Թաիրովի, Փորակովի, Սարգիսովի, Տեր-Հովհաննեսովի, Գուրգենբեկովի, Իսակովի, Միրզոնի, Տերտերովի, Ղազարովի և Կաստի կողմից տեղի սալապանների միջոցներով⁴⁵: Պատերազմի օրերին պետությամբ մատուցած ծառայությունների համար բազմաթիվ ալեքսանդրապոլցիներ արժանացան կառավարական ամենաբարձր պարգևների: Օրինակ՝ Եգոր Խալաթովը գավառապետի միջնորդությամբ պարգևատրվեց արծաթե մեդալով՝ իր միջոցներով քաղա-

³⁸ Отчет о военно-инженерной деятельности в восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. IV, Тифлис, 1879, С.47-48; Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, N 83, С.1.

³⁹ Պատերազմի ընթացքում կատարած իր բարեգործությունների համար Աբրահամ Ունջյանը պարգևատրվել է ոսկե մեդալով (Տե՛ս ՀԱՍ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 157, թթ. 1-10):

⁴⁰ Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года, составил генерал-лейтенант Шильман, СПб., 1880, С.41.

⁴¹ ՀԱՍ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 83, թ. 22:

⁴² ՀԱՍ, ֆոնդ 101, ցուցակ 1, գործ 76, թ. 101: Հմմտ. Բաղայան Խ., նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴³ Мегрелидзе III., Закавказье в русско-турецкой войне..., С.93.

⁴⁴ ՀԱՍ, ֆոնդ 101, ցուցակ 1, գործ 198, թ. 116-118:

⁴⁵ Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года..., С.42.

քամիքից դեպի Կազաչի պոստի հոսպիտալներ տանող ճանապարհը բարեկարգելու համար, իսկ քյավթառեցի կաթոլիկ վարդապետ Տեր-Պողոսը՝ Սբ Աննայի ոսկե խաչով՝ ռուսական հեծյալ գեղին նյութական օգնություն ցուցաբերելու համար⁴⁶ :

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերին նյութական մեծ օգնություն ցույց տվեցին նաև գավառի ռուս աղանդավորականները՝ դուխոբորներն ու մուլկանները, ովքեր, հակառակ իրենց ուսմունքի պատվիրաններին («բոլոր մարդիկ եղբայրներ են», «պատերազմին օգնել չի կարելի»), ռազմաճակատ ուղարկեցին 4000 քառաձի բեռնասայլ՝ յուրաքանչյուրը 80-100 ռուբլի արժողությամբ⁴⁷ :

Հատկապես անգնահատելի է ալեքսանդրապոլցիների կողմից Կովկասյան կորպուսին և մասնավորապես նրա Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին ցույց տված բարոյական աջակցությունը: Հայրենի տանից հեռու՝ ռուս զինվորն այստեղ շրջապատվեց հոգատարությամբ, վիրավորներն ու հիվանդներն ստացան հնարավորինս բարձրակարգ բուժապասարկում, ապահովվեցին սնունդով ու այլ պետքերով: Պատերազմի տասը ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում Կարցիի գլխավորությամբ գործեց «Կարմիր խաչի» 20 հոսպիտալ (12-ը՝ քաղաքում, 8-ը՝ գավառի գյուղերում), որոնցում 1877թ. հոկտեմբերի դրությամբ բուժօգնություն ստացավ 4-5000 մարդ⁴⁸ : Եւս 17 վրանային հոսպիտալ՝ շուրջ 5000 հիվանդներով⁴⁹ , քաղաքում և հարակից գյուղերում գործեց տեսուչ գեներալ Զեդեբհովի գլխավորությամբ⁵⁰ : Երբ պատերազմի առաջին ամիսներին հոսպիտալներում վիրավորների մեծ թիվը դժվարություններ առաջացրեց, ալեքսանդրապոլցիները նրանց տեղափոխեցին իրենց տները՝ քաղաքի գրեթե բոլոր մեծ շենքերն անվարձահատույց վերածելով հոսպիտալների⁵¹ : Վիրավոր զինվորներին օգնություն ցույց տվեց նաև տեղի եկեղեցին՝ ի դեմս քահանա Հովհաննես Տեր-Վարդանյանի⁵² :

⁴⁶ Баликян О., Саркисян Г., Эволян В. Помощь населению Армении русским войскам в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Вестник архивов Армении, Ер., 1971, док. 14, С. 41.

⁴⁷ Меликсет-Бек Л., Из истории духовоборов в Грузии (XIX век), Труды Тбилисского государственного университета, т. 78, серия исторических наук, Тбилиси, 1963, С. 132.

⁴⁸ Кавказский путевой дневник, С. 158.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 164:

⁵⁰ Տրամադրված բարձրակարգ բուժօգնությամբ առավել հայտնի էին Դորպատի համալսարանի դոցենտ բժիշկ Ռեյերի N10 հոսպիտալը և Սանկտ Պետերբուրգում բնակվող հոլանդացիների՝ Կարմիր խաչի Ամստերդամի մասնաճյուղի հանգանակած միջոցներով հիմնված վրան-հոսպիտալը (Տե՛ս Խաբլուսկիյի օրագրի, Խաբլուս, 1877, 28 октября, N 235, С. 2-3.):

⁵¹ Վիրավոր և հիվանդ ռուս զինվորներն անվարձահատույց բուժապասարկում, խնամք և սնունդ ստացան նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի հայերով և ռուսներով բնակեցված գյուղական բնակավայրերում, այն դեպքում, երբ Այսրկովկասի գյուղական բնակավայրերում վիրավոր և հիվանդ զինվորներին խնամելու կարգի մասին օրենքով խնամելու և բնակարանավարձի համար նախատեսված էր օրական 50 կոպեկ (Տե՛ս Էլիզե Ռեկլի, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աազան, Ուրմիա լիճ եւ Առաջադր Ասիա, Վաղարշապատ, 1890, էջ 63: Меликсет-Бек Л., նշվ. աշխ., էջ 133):

⁵² ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 204, թթ. 5-6:

Գավառի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում, համաձայն Կովկասյան բանակի հոսայիտալների գլխավոր տեսուչ գեներալ-լեյտենանտ Սարենույի գեկուցագրի, բնակիչներ Հովհաննես և Սահակ Աբունների, Հարություն Ամիրբեկովի, Գևորգ Պետրոսովի, Ղազար Աղաբաբովի և Կարապետ Նալբանդյանցի կողմից վառելափայտով, կահ-կարասիով և անկողնով ապահովված յոթ շինություն տրամադրվեց «Կարմիր խաչին»՝ անժամկետ ու անվարձահատույց⁵³:

Մարդկային իրենց բարձր արժանիքներով աչքի ընկան հատկապես ալեքսանդրապոլցի կանայք և աղջիկները, ովքեր պատերազմի ընթացքում՝ իբրև զբոսայտի քույրեր, Մեծ իշխանուհի Օլգա Ֆյոդորովնայի գլխավորությամբ (վերջինս ողջ պատերազմի ընթացքում մնաց Ալեքսանդրապոլում) անվարձահատույց խնամեցին վիրավորներին ու հիվանդներին: Նրանցից շատերն իրենց պարտքը կատարելիս ցրտից, տիֆից ու համաճարակային այլ հիվանդություններից մահացան⁵⁴:

Կարսի գրավման նախօրեին (1877թ. հոկտեմբերի կեսեր) ռուսական բանակում հայտնված բժավոր տիֆի և ծաղկի հազվադեպ դեպքերը 1878թ. հունվարի սկզբներին վերածվեցին համաճարակի՝ ընդգրկելով Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և Էրզրումի շրջանները մինչև Տրապիզոն⁵⁵: Դրությունը դարձավ անհուսալի, երբ Էրզրումի գրավումից հետո Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերում տարածվեց նաև խուլերայի համաճարակ: Իսկ երբ հրամանատարությունը փորձեց 170 հիվանդների Դիլիջանի վրայով ուղարկել Թիֆլիս, համաճարակը տարածվեց նաև փոխարքայության կենտրոնում⁵⁶: Այդ օրերին ռազմաճակատ ժամանած իշխան Մեշչերսկին Ալեքսանդրապոլն անվանել է «տանջանքների ու մահվան» քաղաք, որտեղ «ամեն ինչ ապրում, շնչում, շարժում և մտածում է հանուն տանջանքների ու մահվան, որտեղ նույնիսկ երաժշտությունը հնչում է թաղման համար: Հասկանալու համար, թե ինչ արհավիրք է իրենից ներկայացնում պատերազմը, գրում է Մեշչերսկին, -անհրաժեշտ է գոնե մեկ օր ապրել Ալեքսանդրապոլում, ուր օրդ անպայման կսկսվի ու կավարտվի հուղարկավորությամբ»⁵⁷:

Բարեբախտաբար տիրող գաղջ մթնոլորտը երկար չշարունակվեց: Զինվորական բուժանձնակազմի և տեղական ազգաբնակչության համատեղ գործողությունների շնորհիվ արդեն 1878թ. հունիսի վերջերից գավառում համաճարակային հիվանդությունները սկսեցին տեղի տալ: Բժավոր տիֆով և ծաղկով հիվանդ 2000 զինվորները տեղավորեցին քաղաքից դուրս գտնվող վրանային 7 հոսայիտալներում⁵⁸, իսկ Երևանյան լեյք-գվարդիական 13-րդ գնդի խուլերայով հիվանդ 600 զինվորները՝ գավառի Քյալալի գյուղում: Երկու դեպքում էլ հիվանդները բուժում ստացան քաղաքային բնակչության կողմից կազմակերպված հանգանակություն-

⁵³ Баликян О., Саркисян Г., Эвоян В. *ևշվ. աշխ.* 8, էջ 37:

⁵⁴ Кавказский путевой дневник, С.169.

⁵⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., С.501.

⁵⁶ Кавказский путевой дневник, С.127.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 155:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 164-165.

ների միջոցներով⁵⁹: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի թատերասերներն իրենց կազմակերպած համերգից ստացած ողջ հասույթը՝ 222 ռուբլի, տրամադրեցին հիվանդությունները հաղթահարելու գործին⁶⁰:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: 1878-ի փետրվարի 19-ին ծովափնյա Սան Ստեֆանո ավանում կնքված պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Կովկասյան ճակատում Ռուսաստանին անցան Կարսը, Կադզվանը, Օլթի, Արդահանը, Բայազետը և Ալաշկերտը⁶¹: Ցավոք, Սան Ստեֆանոյին հաջորդած դիվանագիտական պայքարում ռազմական փայլուն հաղթանակներ տարած Ռուսաստանը պարտվեց: Կնքված պայմանագիրը վերանայելու համար Բեռլինում հրավիրված նոր վեհաժողովը արևմտաեվրոպական երկրների ճնշման տակ Թուրքիային վերադարձրեց Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի կողմից գրավված շրջանների մեծ մասը՝ բացառությամբ Կարսի⁶²: Չարդարացան նաև արևմտահայության՝ թուրքական լծից ազատվելու սպասելիքները:

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլին, ապա պատերազմից հետո վերջինս թեև կորցրեց սահմանային առաջնայնությունը, սակայն երբեք ստվերում չմնաց՝ վերածվելով ազգային արժեքների իսկական պահապանի:

АЛЕКСАНДРАПОЛЬЦЫ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 гг.

Резюме

А. Айрапетян

Всего 20 лет спустя после неудачи в Крымской войне, Россия на протяжении 19-го века начала четвертую войну против Османской Империи. В результате военных действий, продолжавшихся 10 месяцев, русские войска на Кавказском фронте захватили большую часть Западной Армении.

Как и в прошлой войне, и на этот раз Александропольский гавар взяла на себя значительную часть военных нужд. Здесь была набрана большая часть добровольческих отрядов, сформированных на территории Ереванской губернии: конные «нерегулярные» (не регулярные) полки «Александропольская», «Курдская» и «Александропольская армянская пехотная дружина» и т.д. Кроме службы в рядах регулярной армии и милиции, александропольцы служили также

⁵⁹ Описание боевой жизни в мемуарную войну 1877-1878 годов 13-го лейб-гренадерского, ... С. 140, 166.

⁶⁰ Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, N 70, 7 апреля, С. 1.

⁶¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 91-92:

⁶² Կարսի մարզը պաշտոնապես կազմավորվել է 1877թ. նոյեմբերի 1-ին՝ ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր բարձրագույն հրամանագրով, Ռուսաստանին անցած Կարսի սանջակի (գավառ), Չլդրի սանջակի մեծ մասի և Բասենի սանջակի մի փոքր հատվածի միավորմամբ: Հինգ օր անց ստեղծվել է նաև մարզային կառավարություն՝ զինվորական նահանգապետի գլխավորությամբ (Տե՛ս Погосян А., Карсская область в составе России, Ер., 1983, С. 62):

в разведке. Вспомним Аветиса Дзитохцяна, штабс-капитана Даниеля Арутюняна или священника Арутюна.

В ходе военных действий особенно важное значение имела материальная и моральная поддержка, оказанная александропольцами русским войскам. В конце войны, когда Карс перешел к Российской Империи, хотя Александрополь утратил пограничную первичность, но никогда не оставался в тени – превратившись в настоящего хранителя национальных ценностей.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոյի – պ.գ.թ., դոցենտ, ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: armenani@mail.ru